

A pápai templom helyzete a 17. századi vallási konfliktusok alatt

Pápa város és a plébániatemplom története a középkorban és a kora újkorban

Pápa városa a kora újkorban mezővárosi rangú település, mely a Dunántúl északi részén, a Bakonyalja és a Marcal-medence találkozásánál fekszik, földrajzi szempontból kedvező helyzetben. A város vízellátását két folyó, a Cser és a Tapolca fedezte, a faszükségletet a Bakony erdői, a síkvidék pedig földművelésre és állattenyésztésre is alkalmas volt.¹

A kora újkori városról ránk maradt egy leírás, amely a 18. század első felében keletkezett. Ezt egy Pongrácz Gáspár nevű katolikus pap írta, aki többek között Pápán is teljesített plébánosi szolgálatot 1726-tól. A „Pápa város leírása” egy teológiai vitairat fejezete. Ebben a leírásban felhívja figyelmet a Szent István-plébániatemplomra is, külön kiemelve a nagyságát, mely a Dunántúlon jelentősnek számított.² Bár a plébániatemplomról a forrásokban csak a 14. században történik először említés, valószínűleg már jóval régebben, a 11-12. században alapíthatták, és Szent István első vértanú tiszteletére szentelték fel.

A plébániatemplomon kívül a ferenceseknek is volt kolostora a városban, amelyet valószínűleg az 1480-as években építettek, és ettől kezdve jelentős tevékenységet fejtettek ki a szerzetesek egészen a 16. század közepéig. A pápai ferences kolostor tekintélyes lehetett, és sok szerzetes élt itt. Más szerzetesek jelenlétére is utalnak források a ferenceseken kívül, vannak adatok a ciszterek és a domonkosok jelenlétére is, valamint az 1520-as években rövid ideig házat birtokolt a városban a lövöldi karthauzi rend is.³ Pápa a késő középkorban tehát egy komoly gazdasági és egyházi szerepkört betöltő mezőváros volt, mely Kubinyi András központi funkciókat vizsgáló pontrendszere alapján a közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé tartozott.⁴

Bár Pápa és a róla elnevezett főesperesi kerület területileg Veszprém vármegyéhez volt számítva, jogilag azonban nem a veszprémi püspökséghez tartozott a középkorban,

¹ Kiss 1908: 9.

² Pongrácz 1998: 291., 296–307.

³ Tóth 1941: 3–4.; Hermann 2002: 233–236; Kubinyi 1994: <https://mek.oszk.hu/02100/02182/html/01.htm> (letöltés ideje: 2023. 10. 15.)

⁴ Kubinyi 2004: 24.

hanem a győrihez. A plébániát valószínűleg a 14. század végén a pápa uralkodói közbenjárásra kivette a Győri egyházmegye joghatósága alól, és az Esztergomi egyházmegye joghatósága alá helyezte.⁵

A város a 16-17. században ún. végvárváros, azaz a kőfalakkal és bástyákkal körülhatárolt területen feküdt maga a vár és a város is. Buda elfoglalásának pillanatától kezdve Pápa csaknem predesztinálva volt arra, hogy végvárrá legyen. A déli határvédelmi övezet feladása után az új végvár vonal csakis az ország közepe táján épülhetett ki, a Balaton és a Dunántúli-középhegység vonalán. A végvár vonal mentén mindent megerősítettek, így Pápa sem maradt ki az erődítés sorából.⁶ Az 1547-es országgyűlés Pápát is javasolta az újonnan létrejövő dunántúli főkapitányság központjának, végül ezt Győr nyerte el, azonban Pápa kapitánya a 16. században viselhette a kerületi főkapitányi címet.⁷

A pápai végvárban a 17. században elméletileg több mint 400-500 fő szolgált katonaként, bár a forrásadatok ennél kevesebbet rögzítettek. Ekkor még úgy tűnt, nagy az esély arra, hogy Pápa úgynevezett erődvárossá alakul át, vagyis olyanná, ahol a város egész lakossága az erődítmény területén él, és a működését a védelmi célok határozzák meg. Végül ez nem történt meg, Pápa megmaradt vegyesen katonai, polgári és földesúri városnak.⁸

A kora újkori Pápa lakosainak számáról megoszlanak a vélemények a szakirodalomban. A város lakosságának megbecsüléséhez egy, az Esterházy hercegi család levéltárából közölt 1660. évi összeírás szolgált alapot, ez a feljegyzés minden bizonnyal az ellenreformációs folyamatok során keletkezett. Mivel csak a katolikusokat számszerűsítették benne, így a teljes népességre nézve nehezen vonható le következtetés. Az itt élő protestánsok létszámát csak becsülni lehet.⁹ Hermann István kutatásai szerint az 1660-as összeírás alapján 3000 és 3100 fő közé tehető a város népessége, azonban a forrás hiányos, és valószínűleg a lakosság száma 3600 és 4000 fő között mozgott. Ezzel a város a Dunántúl legnépesebb települései közé tartozott.¹⁰

Pápa birtokosai a középkorban és a kora újkorban

Pápa 1389-ben került a Garai család birtokai közé, és ekkor került a város végleg örökadománnyal magánkézbe. A Garai család bírta Pápát egészen a 15. század közepéig, majd a város és a hozzá tartozó uradalmak a Szapolyai család kezébe kerültek, míg Szapolyai János több más birtokával együtt elveszítette, miután hátrálni kényszerült

⁵ Kubinyi 1994. <https://mek.oszk.hu/02100/02182/html/01.htm> (letöltés ideje: 2023. 10. 15.); Kiss 1908: 16–17.

⁶ Szakály 1994: 128.

⁷ Szakály 1994: 128–129.

⁸ Szakály 1994: 145., 152.

⁹ Katona 1972: 341.

¹⁰ Hermann 2016: 57.

Ferdinánd elől. Néhány évig Thurzó Elek birtokában volt Pápa, majd 1535-ben enyingi Török Bálint kapja meg a várost királyi adományént.¹¹

I. Ferdinánd adományozta ekkor Török Bálintnak Pápát, majd a rá következő évben Szapolyai János is megerősítette a birtokában.¹² A pápai uradalom ezután egészen a család 1619-ben történt kihalásáig az enyingi Török család kezén maradt, majd leányágon öröklődött tovább, így került végül az Esterházy család tulajdonába. Török Zsuzsanna és férje, Nyáry Pál kapta az uradalmat, majd az ő gyermekeikre szállt. Nyáry Krisztina révén szerezte meg a várost és a hozzá tartozó birtokokat a férje, Esterházy Miklós gróf, aki 1625-től a nádori címet is viselte.¹³

Esterházy 1630-ban zálogba adta a pápai uradalmat Csáky Lászlónak. Az 1639–1640-es évek fordulóján azonban a fia, Esterházy István érdekében visszaváltotta a birtokot, de ez nem tartott sokáig, ugyanis még 1641-ben újra elzálogosították Csákynek. 1648 őszén került vissza Esterházy Lászlóhoz az uradalom, aki a pápai főkapitányi címet is megszerezte és viselte is 1652-ig, a haláláig. Ezután Pápa és a hozzá tartozó devecseri és ugodi uradalom Esterházy Miklós legifjabb fiának, Ferencnek a kezébe jutott, de mivel ő kiskorú volt, a bátyja, Pál viselt gyámságot felette. Ugyanekkor Esterházy Pált nevezték ki bátyja, László halála után 1652-ben Pápa főkapitányává.¹⁴

A reformáció Pápán

A történetírói hagyomány Pápán, Sárospatakon és Debrecenben az 1530-as évekre teszi a reformáció elterjedését, Pápán egészen pontosan 1531-re. Ezt a dátumot az iskola megreformáláshoz szokás kötni. A hagyomány sokáig azzal érvelt a dátumot illetően, hogy a kollégium 1581-ben keletkezett első törvényében az olvasható, hogy a diákok „54 éven át mindenféle írott törvény nélkül voltak”, valamint azzal, hogy a két „Scola refomata Papensis” feliratú kis harang ezt az évszámot viseli. Azonban Szakály Ferenc szerint nem ezek miatt mondhatjuk, hogy a reformáció ekkor már terjedni kezdett volna a városban. Sokkal inkább amiatt, mivel az akkori pápai káplán és iskolamester Gizdavics Péter is a reformáció mellett kötelezte el magát.¹⁵

Nincsenek egybehangzó állítások arra vonatkozóan, hogy Pápa megreformálása pontosan kinek a nevéhez is köthető. A köztudat a reformáció elterjesztését a városban egy bizonyos Bálint pap nevéhez köti, aki állítólag Török Bálint udvari papja volt. Bár ez az állítás nem megalapozott, de vannak történészek, akik szerint már a Török Bálint

¹¹ Petrik 2010: 36., 50., 58–59; 64–65.

¹² Szakály 1994: 134–135.

¹³ Martí 2013: 30–31.

¹⁴ Martí 2013: 36.

¹⁵ Szakály 1994: 162.

előtti földesúr, Thurzó Elek birtokossága alatt elkezdődhetett a város protestánsná válása, és Thurzó jelentősen közreműködött a hitújítás terjesztésében.¹⁶ Az nyilvánvaló, hogy a város egészének reformációja még nem végeztetett be a nevezett Bálint pap pápai működésével, hiszen Török Bálint a várost királyi adományként csak 1535-ben kapta meg, tehát semmiképpen sem fejeződhetett be általa és papja által a város megreformálása már a harmincas években. Emellett azt is fontos megjegyezni, hogy Török Bálint bár szimpatizált a reformáció nézeteivel, úgy tűnik, mégsem kötelezte el magát a hitújítás mellett. Ezt csak a fia, Török Ferenc tette meg.¹⁷

A hagyomány továbbá úgy tartotta, hogy Bálint pap után Dévai Bíró Mátyás is Pápa reformátora volt, bár ezt egyes történészek később elvetették, mondván, hogy adatokkal nem igazolható. Ugyanakkor többen, például Tóth Endre rávilágított arra, hogy nem is zárható ki, utalva arra, hogy Dévai Nádasdy Tamás sárvári birtokán való tartózkodása alatt, akár a viszonylag közeli Pápán is hirdethette a reformációt. Török Ferenc földesuraságának az idején működött a gyülekezett prédikátoraként Sztárai Mihály, aki Páduában végezte tanulmányait, majd a ferences rendbe is belépett, viszont 1544-ben csatlakozott a reformációhoz. Sztárai 1568 körül érkezhetett Pápára, és úgy tűnik, haláláig Pápán is maradt. Vele kapcsolatban fontos kiemelni, hogy ő még a lutheri, vagyis evangélikus hitet vallotta.

1575-ban valószínűleg már Huszár Gál volt a pápai lelkész, aki reformátorként munkálkodott Kassán, Magyaróváron, Debrecenben, Komáromban és Nagyszombatban is. Prédikátorsága mellett nyomdászként is tevékenykedett. Több külföldi reformátorral is összeköttetésben állt. Huszár Gál valószínűleg nem Sztárai után, hanem még az ő idejében lett pápai lelkész. A városban minden jel szerint az a szokás élt, hogy két prédikátor szolgált: egy, aki a városi gyülekezetet, és egy, aki a várbeli gyülekezett lelki gondozását látta el. Huszár Gált, fia, Huszár Dávid követte a pápai lelkészségben, aki 1575–1585 között lehetett pápai prédikátor. Ők ketten már határozottan a kálvini felekezethez tartoztak, tehát valószínűleg az ő pápai szolgálatuk idején került előtérbe a kálvini reformáció. Huszár Dávid nevéhez kapcsolódik a Heidelbergi Káté és a Hercegszöllősi kánonok kinyomtatása, amit 1577-ben Pápán végzett.¹⁸ Ezek is azt mutatják, hogy ekkora Pápa már valóban jelentős protestáns várossá vált.

Úgy tűnik, még Huszár Dávid pápai szolgálatuk idején lett pápai prédikátorra Miskolci Péter, aki egészen haláláig, 1625-ig viselte a tisztségét. Huszár Dávid helyére 1585-től a pápai származású Pathai István került mint második lelkész, és vele kapcsolatban jegezték fel elsőként, hogy az egyik lelkész elsősorban a végvári katonaság lelkigondozását látta el, anélkül, hogy ez egy hivatalosan elkülönített állás lett volna.¹⁹ Pathai mellé érkezett 1612-ben Kanizsai Pálfi János, aki a Heidelbergi Egyetemen tanult 1609–1610 között. Heidelbergben ismerkedett meg Szenci Molnár Alberttel, s valószínűleg az ő

¹⁶ Kiss 1908: 28.

¹⁷ Tóth 1941: 6–7.

¹⁸ Tóth 1941: 17–18., 22–26.

¹⁹ Tóth 1941: 32–34.

biztatására mentek el Frankfurtba, Freiburgba, Giessenbe és Marburgba, tehát egy széles ismeretségi körrel rendelkező és képzett prédikátort kapott a személyében a város. Pápán 1612–1626 között töltötte be a lelkészi tisztséget, itt hozta létre az első magyarországi presbitériumot, ami a kiemelkedő jelentőségű tettei közé tartozott. 1629-től 1641-ig Kanizsai Pálfi János lett a dunántúli református egyházkerület szuperintendense. Később 1634-től haláláig Kiskomáromban szolgált.²⁰

Évkör	lelkész
1568–1578	Sztárai Mihály
1578–1625	Miskolci A. Péter
1626–1649	Ceglédi Szabó Pál
1649–1663	Szeli Luka György
1663–1692	Séllyei M. István
1692–1695	Csuzi Cseh Jakab
1695–1697	Dobravicai Sáfár Miklós
1697–1698	Kőrösi Mihály
1698–1731	Csuzi Cseh József

Évkör	lelkész
1574–1575	Huszár Gál
1576–1585	Huszár Dávid
1585–1594?	Patai István
1612–1626	Kanizsai Pálfi János
1626–1628	Patai István
1630–1654	Gyöngyösi Sári István
1655–1658	Berecki Dániel
1658–1670 körül	Laki Márton
1670–1671	Tolnai Tamás
1671–1673 körül	Szikszai János
1674–1691	Vörösmarti P. Mihály
1691–1708	Lepsényi Gergely

1. táblázat: Pápai lelkészek a 16–17. században²¹

A pápai prédikátorok rátermettsége mellett a reformáció sikere annak is volt köszönhető, hogy a város földesurai már kezdetben a reformációhoz csatlakoztak, és ez a felekezeti viszonyok alakulásában döntő szerepet játszott. Továbbá lényeges, hogy Pápán

²⁰ Zvara 2010: 387–390.

²¹ Köblös–Kránitz 2009: 255–256.

igen élénk volt a kereskedelem, már a késő középkorban is, ezért a város megreformálása hasonlóképpen történhetett, mint ahogyan az más kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozó városok esetében is zajlott. Az iparcikket szállítva a pápai polgároknak alkalmuk nyílt arra, hogy megismerjék a reformáció eszméit, amelyeket visszatérve Pápára elterjesztettek a városlakók között, és ezek az eszmék megerősödtek, jó alapot adva a pápai reformáció megerősödésének. A bécsi humanista légkörben nevelkedett pápai diákok szintén jó táptalajt jelentettek a reformáció elterjedéséhez.²²

Továbbá lényeges szempont, hogy a pápai vár végvár lévén szabad vallásgyakorlattal rendelkezett a 17. század elejétől, a bécsi és a linzi béke, valamint az 1608. évi országgyűlés rendelkezései alapján.²³ A pápai protestáns egyház azért is fejlődhetett jelentősen, és válhatott erős tényezővé, mivel a vallás tekintetében a polgárság és a várbeli katonaság között egyetértés uralkodott, és kölcsönösen támogatták egymást. Ahogy arról már szó esett, bevett szokás volt, hogy a városi polgárságnak és a vitézeknek is saját prédikátoruk volt.²⁴

A kora újkorban Debrecen és Sárospatak mellett Pápa lett a legfontosabb központja a magyarországi protestáns felekezeteknek. A dunántúli református egyházkerület megalapítása után Pápa ehhez az egyházkerülethez tartozott, és annak legfontosabb gyülekezete lett. A városban élő reformátusok a presbitériumot már 1618-ban megalakították, ezzel a híveket is bevonva az egyházi élet irányításába. Ez a már említett Kanizsai Pálfi János nevéhez kapcsolódik. A presbitérium 6 katonából, 6 városi tagból, 2 egyházi férfiből és 4 további tagból állt.²⁵

A pápai reformáció megjelenéséről és elterjedéséről tehát látható, hogy nem köthető csak egy földesúr vagy egy prédikátor személyéhez, és különösen nem egy adott dátumhoz. Talán az 1520-as, de a 30-as években biztosan kezdetét vette a város reformációja, de nem vált egyik pillanatról a másikra protestánssá a város teljes lakossága. Azt is láthatjuk, hogy a reformáció első évtizedeiben a lutheri hit terjedt Pápán, azonban a 16. század végére már a lakosság nagy része a kálvini felekezethez tartozott, ugyanis a Sztárai Mihály után következő prédikátorok már határozottan református hitelveket vallottak. Azért sem szabad azt gondolnunk, hogy néhány év leforgása alatt vált volna a város lakossága teljesen protestánssá, mivel sokan továbbra sem tehettek mást, minthogy abba a templomba jártak, amelybe eddig is, mely most a protestánsok kezébe került, ahogyan az iskola és a parókiák is.²⁶ Hiszen a reformáció megjelenésének első éveiben az sem volt a hívek közül mindenki számára egyértelmű, hogy nem pusztán egy egyszerű egyházi reformról van szó, hanem ez a későbbiekben a katolikus egyházból való kiválást jelenti.²⁷

²² Tóth 1941: 11–14.

²³ Hausner 2001: 335–336.

²⁴ Szakály 1994: 152., 164.

²⁵ Szakály 1994: 161–165.

²⁶ Kiss 1908: 28.

²⁷ Tusor 2008: 44–45.

A katolikus hívek a reformáció sikeres előretörése után továbbra is jelen voltak a városban, ezt bizonyítja, hogy a ferences szerzetesek nagy számban jelen voltak még. 1535-ben 21-en voltak, és közülük 11 személy misés pap. A ferences szerzetesek körülbelül 1560-ig maradtak Pápán, és 1556-ig zavartalanul működtek is, csak ezt követően kezdték zaklatni őket a protestáns végvári katonák. Sőt, 1535-ben ide helyezték át a rend teológiai főiskoláját is, valamint 1543-ban az ozorai ferencesek rendházából a kincseket is Pápára vitték a török fenyegetés miatt, ez pedig arra utal, hogy a katolikusok továbbra is erős pozícióban voltak, máskülönben nem tűnik valószínűnek, hogy az ozorai ferencesek értékeit itt helyezték volna el, bár a főiskola idehelyezése utalhat arra is, hogy a reformáció előretörésében a katolikusok helyzetét akarták ezzel erősíteni.²⁸ Tehát ezek a szerzetesek látták el egészen 1560-ig a katolikusok lelki gondozását, amikor is a ferences rendi szerzeteseknek is végleg távozniuk kellett a városból.

Fontos kiemelni, bár Pápán a református konfesszió került többségbe a 17. század elejére, a város többfélekezetű maradt, az evangélikus egyház is jelen volt, azután is, hogy 1591-ben szétvált a városban a lutheri és kálvini irányzat. A katolikus vallás nyomainak az eltűnése csak a 16. század végén vagy a 17. század elején következhetett be,²⁹ de ezek után sem kell arra gondolnunk, hogy egyáltalán ne maradtak volna katolikusok a városban, sőt az 1630-as évektől kezdve a katolikusok számának erőteljes növekedésére következtethetünk. Egy 1660-ból fennmaradt összeírás alapján úgy tűnik, hogy akkorra már a város közel 3500-4000 fős lakosságának kb. 55-60%-a lehetett katolikus, tehát nagyjából a nagyobb fele.³⁰ Ebből arra lehet következtetni, hogy a város nem kizárólag Esterházy Pál néhány éve tartó uralma során vált katolikus többségűvé, hanem már a korábbi évtizedek földesurai, Csáky László és Esterházy László alatt megindultak a változások. Valószínűleg a katolikusok számának az emelkedésében az is közrejátszott, hogy Csáky László 1638-ban letelepítette Pápán a Pálos szerzeteseket. Ekkortól kezdve a pálosok látták el a katolikusok lelkigondozását, hamarosan keresztelezéseket és esketéseket is végeztek, sőt az 1640-es évek végén iskolájuk is nyílt a városban.³¹ Ezek voltak a földesúri rekatolizáció első lépései Pápán.

Esterházy Pál rekatolizációja és a pápai plébániatemplom

A Csáky László által letelepített pálos szerzetesek megalapozták azt a rekatolizációs folyamatot, amely végül az Esterházy Pál nevéhez kötődő 1660-as templomfoglalásban csúcsosodott ki. Esterházy Pál bátyja, Esterházy László 1652-ben bekövetkezett

²⁸ Tóth 1941: 18–19.; Szakály 1994: 161–163.

²⁹ Kiss 1908: 28–29.

³⁰ Szakály 1994: 167.; Hermann 2016: 55.

³¹ Szakály 1994: 167–168.

halála után foglalta el a helyét mint Pápa város földesura és a vár főkapitánya. A pápai protestánsok ellen tehát ebben a kettős minőségben lépett fel. Mivel a katolikus vallás elkötelezett híve volt, igyekezett az uradalmaiban élőket rábírni arra, hogy katolikus hitre térjenek. A pápai térítéshez hasonlóan a fraknoi és kismartoni uradalmakban élő protestánsok megtérítését is szorgalmazta, ami már 1659-ben elkezdődött.³²

Az 1662. évi pozsonyi országgyűlésre Veszprém megyéből egyedülként a pápai protestánsok benyújtottak egy 19 pontból álló panaszíratot. Ebből a panaszíratból jól ismertek a pápai események egyes momentumai.³³ Eszerint Esterházy Pál el akarta foglalni a várbeli temetőt, azonban a protestáns katonák megtagadták az átadást. A komoly ellenállásba ütköző gróf Devecserből hozatott katonákat, akikkel sikerült végrehajtania „térítő” akcióját, ami fenyegetést, bebörtönzést, vagyoneklobzást, veretést és a protestánsok nyilvános megszegényítését jelentette.

Ugyancsak a devecseri katonaság segítségével vette el 1660 tavaszán a templomot, a temetőt és a lelkész megélhetését biztosító két malmot is,³⁴ azonban úgy tűnik, hogy az iskola és a parókiák a protestánsok kezén maradtak.³⁵ A templom kisajátítása, a beszállásolások és egyéb fenyegetések panaszok, feljelentések, vizsgálatok és kihallgatások tömegét vonták maguk után, több jegyzőkönyv, összeírás, feljegyzés maradt az utókorra a történetekről, amelyek komoly forrásértékkel bírnak. Ezekből egyértelműen látszik, hogy Esterházy Pál rekatolizációs fellépésének legsarkalatosabb pontja a pápai nagytemplom elvétele volt. A templom elvesztése nagy érvágás volt a pápai reformátusok számára, lelkileg megviselte a híveket, a pápai asszonyok gyászba öltözve tiltakoztak a templom elvétele ellen. Ezt alátámasztják az Esterházy-levéltárból előkerült levelek is. Esterházy Pál gróf ekkoriban nem tartózkodott állandóan Pápán, de az eseményekről folyamatosan informáltak. Egyik ilyen informátora egy Jóra István nevű, a városban élő és a grófhhoz hűséges katolikus tiszt volt. A templom elvételekor a város lakói azonnal kifejezték személyes tiltakozásukat. Jóra István egyik, Esterházy Pálhoz szóló levelében megemlíti, hogy a városban az asszonyok gyászruhába öltözve tiltakoznak a templom elvétele ellen: „*Hanem bizonyos számú asszony népek gyászban öltöztének az templom megnyerésére, soka pedig mocskos és szurkos ruhában keseredet orcával és lefüggesztett fejjel járnak.*”³⁶

Esterházy Pál levelezéséből azt is láthatjuk, hogy a pápai templom és a pápai protestánsok elleni fellépése és különösen a templom elvétele nem csak a pápaiak és a környékbeli lakosok figyelmére tarthatott igényt. A katolikus klérus több tagja is üdvözölte 1660 áprilisában a gróf cselekedeteit, úgymint Lippay György esztergomi érsek³⁷ és az akkor győri püspök Széchényi György is, aki április 21-én kelt levelében arra biztatja Esterházyt, hogy a soproni templommal is hasonlóan járjon el, és további

³² Fazekas 2014: 205.

³³ Zsilinszky 1893: 208–215.

³⁴ Hausner 2001: 334–335.

³⁵ Tóth 1941: 169.

³⁶ HU- MNL-OL P 125 Nr. 2617.

³⁷ Tusor 2008: 369–370.

cselekvésre sarkallja a grófot mondván: „[...] s adja Isten a soproni templomot is ott a szomszédságban rövid nap »alatt« foglalja el kegyelmed, [...] azért édes Gróf Uram úgy látom, az ilyen cselekedetiért kegyelmednek a császár sem haragszik meg »és« az Isten sem veri meg érette kegyelmedet »s« az ördög sem viszi bizony el.”³⁸ A főpapokhoz hasonlóan Wesselényi Ferenc nádor is nagyrabecsülését fejezte ki Esterházy Pálnak azért, hogy az „Anyaszentegyházat gyarapítani kívánja”.³⁹

A pápai események olyannyira nagy figyelmet kaptak, hogy az ügy a protestáns végvári katonák ellenállása miatt egyfajta országos botránnyá dagadt, ami Erdélyt és a Felvidéket is érintette, ugyanis félt, hogy a vallási sérelmek miatt a végvári katonaság körében lázadás törhet ki. Ezért többen, még a 17. századi ellenreformáció egyik kulcsszereplője, Lippay érsek is óvatosságra intette Esterházy Pált.⁴⁰

Az a komoly ellenállás, amelyet a pápai protestánsok, elsősorban a végvári katonák tanúsítottak a földesúri térítéssel szemben, arra készíthette Esterházyt, hogy már 1660-ban, a templom elvételekor is körültekintően járjon el. Bár mint a város földesura kegyúri jogokkal rendelkezett, úgy tűnik, megpróbált a templom elvételéhez egyfajta jogalapot teremteni, amire a következőkből következtethetünk.

Az 1662-ben benyújtott pápai panaszirat tizedik pontja arról számol be, hogy a fenyegetés hatására katolikussá lett protestánsok mások felbujtására folyamodványt írtak a grófhöz, amelyben arra kérik, hogy a protestánsok templomát foglalja el a katolikusok számára.⁴¹ Erre vonatkozóan Esterházy iratai között fennmaradt egy levél, amely ismeretlen keltezésű (de 1660-ra tehető), és amelyben a frissen katolizált pápaiak azt kérik Esterházy Pál gróftól, hogy segítsen nekik megszerezni a „szentegyházukat”, ami bizonyosan a plébániatemplomot jelentette. Ha a kérvény valóban 1660-os, az a feltevés tűnik helyesnek, hogy még a templom tavaszi elfoglalása előtt írták.

„Ez előtt egynéhány nappal találtuk volt meg Nagyságodat, mint kegyelmes Urunkat az mi Városi Sze»n«tegyházunk véget. Melyet, minek előtte, az igaz hitnek ismeretire nem jutottunk volna is... teljességgel »a« magunkinak tartottunk: es mint parochialis egyházunkat úgy bírtunk. Most pedig az igaz Római Catholica es Apostolica hitnek ismeretire egész városul kicsinytül fogva nagyig[...] mind ez okbul s mind elejtül fogva ahhoz való igazságunkbul és a fundatione való ősi birásunkbul, mind peniglen ez ideig való continuallatott jussunkbul; inkább bírhatunk.”⁴²

Tehát a szóban forgó templomot a frissen megtért katolikusok a magukénak érezték a régi jogaikra hivatkozva, és meg akarták kapni. Valószínűnek tűnik az is, hogy valóban a gróf vagy emberei hatására írták meg a folyamodványt, ahogyan arra a panaszirat tizedik pontjában is utaltak. A levélben hangsúlyozzák, hogy a vitélő rendnek az iskolához és a parókiákhoz „semmi köze és jussa” sincsen. Egy ehhez nagyon hasonló

³⁸ HU-MNL-OL P. 125 Nr. 3902.

³⁹ HU-MNL-OL P. 125 Nr. 4240.

⁴⁰ Hausner 2001: 333., 335–336.

⁴¹ Zsilinszky 1893: 211. p.

⁴² HU-MNL-OL-P 125-Nr. 5876.

irat is létezik Esterházy Pál ránk maradt iratai között. A benne elhangzó kérés szinte teljesen megegyezik az előbb idézettel, nyilván nem sokkal később utána írták, ahogy a levél elején erre utalnak is, azonban ebben nemcsak a templom, az iskola és az ispotály elvételét kéri, hanem a templomban lévő értékekre is igényt tartanak: a kelyhekre, levelekre, „régí antikvitásokra” és a templomhoz tartozó „derekas kincsekre”, ahogy az író fogalmaz. Az érv is ugyanaz, mint az előző kérvényben: mivel a templomhoz tartozik, és a templom eredetileg a városé, és nem a reformátusoké, így most is az övék.⁴³

A templom kisajátítása kapcsán további fontos adatokhoz juthatunk egy 1660. július 23-án kelt tanúkihallgatási jegyzőkönyvből.⁴⁴ Ez a jegyzőkönyv, amely Esterházy Pálhoz mint pápai kapitányhoz kerülhetett, egy katonai incidens nyomán július 23-án keletkezett, amikor is „a győri vicegenerális számos pápai katonát citáltatott hadiszékére a kapitányukkal, Esterházy Pállal való vallási torzsalkodás ügyében”.⁴⁵ Az események a jegyzőkönyv szerint 1660-ban úrnapiakor, vagyis az egyik legfontosabb katolikus ünnepen történtek, ami a nevezett évben május 27-re esett.⁴⁶ Maga a vizsgálat pedig azon okból ment végbe, hogy Pápán az úrnapiján az „új” katolikus templom felszentelésekor tartott körmenet közben vagy közvetlenül utána eldőrdült egy lövés, majd a protestáns katonaság és lakosság összegyűlt iskolájuk és javaik védelmére, amit Esterházy Pál zendülésnek minősített.

A (katonai) kihallgatási jegyzőkönyvek a korban egységesen épültek fel. Tehát a vizsgálatot végző tisztek kérdéseket tettek fel a tanúknak, a válaszuk elé pedig feljegyezték a korukat, lakhelyüket, társadalmi státuszukat, foglalkozásukat. Jelen jegyzőkönyv a konkrét eseményen kívül fontos adatokkal gazdagítja a pápai ellenreformációs eseményeket,⁴⁷ de kifejezetten a pápai templomra vonatkozóan is felmerül néhány lényeges szempont. A jegyzőkönyv hetedik kérdése ugyanis a következő volt: *„Tudnak-e arról, hogy a gróf úr fogadalmat tett, miszerint nem bántja a templomot, a fogadalma ellenére azonban mégis elfoglalta a templomot és a harangtornyot?”*⁴⁸

A válaszok többségéből az derül ki, hogy a gróf korábban valóban ígéretet tett a pápai nemeseknek és a végvári katonáknak arra, hogy nem veszi el tőlük a templomot, ennek ellenére mégis megtette. Bozay Péter 50 éves teveli nemes ezt vallotta: *„... hallotta pápaiaktól, hogy im az Úr avval csala meg bennünket, hogy elveszi az szent egyházat tőlünk, azért kell most iskolánkat őriznünk”*.⁴⁹ Farkas János, szintén Tevelen élő nemes is hasonlóan vélekedett.⁵⁰ A jegyzőkönyvben arra is van adat, hogy Esterházy kifejezetten a nemességnek és a seregnek tett fogadalmat, hogy meghagyja a protestánsoknak a templomot. Ezt Szalay György Tevelen lakó nemes mondta: *„...hallotta az pápaiaktól,*

⁴³ HU-MNL-OL P 125 Nr. 5877.

⁴⁴ HU-MNL-OL P 125 Nr. 11281. (A továbbiakban: jegyzőkönyv)

⁴⁵ Pálffy 1995: 124.

⁴⁶ Szentpétery 1940: 144.

⁴⁷ A jegyzőkönyv kutatásának eredményeiről bővebben: Leba 2023: 96–113.

⁴⁸ Jegyzőkönyv, kérdések.

⁴⁹ Jegyzőkönyv, 20. tanú.

⁵⁰ Jegyzőkönyv, 22. tanú.

hogy Őnagysága azt mondotta volna: szabad vagyok én az magam jobbággyával, de az seregtől és a nemesektől az szent egyházat el nem veszem”.⁵¹

Az egyik tanú, Kalloczay Szűcz János azt nyilatkozta, hogy kár volt korábban hinniük Esterházy gróf ígéretének, mert különben ha tudták volna, hogy elveszi a templomot, azt is megpróbálták volna megakadályozni, mint ebben az esetben az iskola elfoglalását: „[...]azért mentek le fegyveresen az oßkolaban [...] hogy a Templomot is megoltalmazták volna, ha tudták volna de az Űr Őnagysaga szavának elhitenek de egy éjjel ugyan el vette”.⁵²

Egyesek szerint azonban a gróf más értelmű kijelentéseket is tett. Eszes Kovács Péter iratos hajdú „... hallotta az Űrtól mondani: jobb volna »ha« békeesség lenne köztetek »ha« mind egy szentegyházba járnánk”.⁵³ Persze ezek az állítások nem zárják ki egymást, Esterházy Pál valószínűleg egyiket is, és másikat is mondta, hogy megnyugtassa az embereket. A jegyzőkönyvnek ezen részletéből ismét kiderül egy, a pápai templomra vonatkozó fontos részlet, mégpedig a következő: Esterházy Pál az térítő akciója során kénytelen volt (igaz, megszegett) ígéreteket tenni a pápai nemeseknek és végváriaknak a templomra vonatkozóan.

Mivel azonban ezt az ígéretet nem tartotta be, ez arra sarkallta a vitézeket és a nemeseket, hogy fegyverrel keljenek az iskola védelmére, amit úgy tűnik, sikerült is megőrizniük a pápai protestáns híveknek.⁵⁴

A templom helyzete a 17. század végén

A templom elvétele miatt az 1660-os év után még sokáig nem volt istentiszteleti helyük a református pápaiaknak, mivel éppen a földesúri fenyegetés okán nem volt rá módjuk, hogy újat építsenek, ezért inkább a régít próbálták meg visszaszerezni úgy, hogy a felsőbb hatóságoktól követelték vissza, ám ezzel nem értek el eredményt.⁵⁵ Vannak azonban arra utaló adatok, hogy a század végén már felépült egy új templom, amely inkább imaháznak vagy oratóriumnak nevezendő, és az elkészültéről nincs pontos dátum. Ez is bizonyítja, hogy a gyülekezet erős maradt. Sőt, nemcsak új istentiszteleti helyet emeltek maguknak, hanem az iskolát is kibővítették és rendbe hozták 1680-ban.⁵⁶

Pápát 1683-ban elfoglalták a Bécs ellen vonuló török hadak. Ekkor a reformátusok egy rövid időre visszakaphatták a templomukat, hiszen a törököket nem érdekelte, hogy melyik keresztény felekezethez valónak vallották magukat, így a lelkiismereti szabadság jegyében újra szabadon gyakorolhatták a protestáns vallást a templomban.

⁵¹ Jegyzőkönyv, 23. tanú.

⁵² Jegyzőkönyv, 218. tanú.

⁵³ Jegyzőkönyv, 148. tanú.

⁵⁴ Szakály 1994: 169.; Tóth 1941: 96–97.

⁵⁵ Tóth 1941: 83.

⁵⁶ Tóth 1941: 96–97.

Azonban a török legyőzése után vissza kellett adniuk a katolikusoknak a templom kulcsait. A pápai plébániatemplomot a 17. és 18. század folyamán többször is átépítették és renoválták, ugyanis a háborús időszak és a várost gyakran sújtó tűzvészek komoly károkat tettek a templom épületében. Így a templomot sokszor szinte teljesen átépítették. A mai templomot 1774-ben kezdte el építtetni Eszterházy Károly egri püspök.

Összegzés

Elmondhatjuk, hogy az 1660 körül zajló földesúri rekatolizáció középpontjában a templom állt. A templom elvételének jogszerűsége nézőpont kérdése, hiszen mind a reformátusok, mind a katolikusok jogosan érezhették a magukénak, ugyanakkor a végső szót mindig a kegyúri jogokat gyakorló földesúr mondta ki. Ennek ellenére látszik, hogy a végvári katonák is jelentékenyen alakíthatták az események menetét, és komoly beleszólásuk volt a felekezeti viták alakulásába.

Az eseményekből látszik az is, hogy a rekatolizáció már valószínűleg az 1630-as években kezdetét vette a városban. Valószínűleg az Esterházy család birtokba jutását követően megindult a katolikusok számának a növekedése, ami az 1600-as évek második felére tovább erősödhetett. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a hiába voltak az 1620-as évek végétől főleg katolikus földesurai a városnak és főkapitányai a végvárnak, ennek ellenére a protestánsok pozíciói még a következő közel három évtizedben is erősek maradtak, hiszen a templom, az iskola, a parókiák és főbb városi tisztségek, úgy tűnik, ezekben az évtizedekben is az ő kezükön maradtak. Sőt, a gyülekezett az 1660-as templomfoglalás és a következő évek zaklatásai ellenére is fennmaradt. Ez valószínűleg a végvári protestáns katonaság támogatásának volt köszönhető. Sajátos helyzetet mutat, hogy a városi protestáns polgárok és nemesek a protestáns vitézekkel együtt igyekeztek az érdekeik védelmében fellépni Esterházy Pál ellen, aki kettős minőségében, mint kegyúri jogait gyakorló földesúr és mint a várbeli katonaság főkapitánya léphetett fel ellenük. Esterházy Pál tetteiben az is megmutatkozik, hogy az 1660-as évek körül végzett erőszakos rekatolizációja alatt is igyekezett óvatosan közelíteni a pápai reformátusokhoz. Ez látszik abból, ahogyan többször is ígéretet nekik tesz az iskola és a parókiák meghagyására, hogy a lázongó kedélyeket lecsillapítsa. A pápai protestáns gyülekezet a végvári katonákkal karöltve tehát jelentékeny lépéseket tudott tenni.

Felhasznált források

- HU-MNL-OL P 125. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai
HU-MNL-OL P 125 Nr. 2617.: Jóra István Esterházy Pálnak. Pápa, 1660. április 25.
HU-MNL-OL P 125 Nr. 3902.: Széchényi György Esterházy Pálnak. Savaria (Szombathely), 1660. április 21.
HU-MNL-OL P 125 Nr. 4240.: Wesselényi Ferenc Esterházy Pálnak. Stubnyafürdő, 1660. április 17.
HU-MNL-OL-P 125-Nr. 5876.: Varga Tamás Esterházy Pálnak. Hely és dátum nélkül (1660)
HU-MNL-OL P 125 Nr. 5877.: Varga Tamás Esterházy Pálnak. Hely és dátum nélkül (1660)
HU-MNL-OL P 125 Nr. 11281.: Az 1660 július 23-án kelt vallatási jegyzőkönyv

Felhasznált szakirodalom

- Fazekas István 2014: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr.
- Hausner Gábor 2001: A Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia kiadásának története. *Magyar Könyvszemle* 117. évf., 3. sz. 332–340.
- ifj. Hermann István: A karthauziak Pápán. Adalékok a pápai házak és házbirtokosok történetéhez. *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei* 2. évf. 3–4. sz. 233–244.
- ifj. Hermann István – id.Hermann István 2016: Adalékok Pápa város 17. századi történetéhez. *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei* 16. évf. 1–2. sz. 29–62.
- Katona Imre 1972: Pápa város 1660. évi összeírása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11. 341–356.
- Kiss István 1908: A pápai plébánia története. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém.
- Kubinyi András 2004: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* 46. évf. 1–2. sz. 1–30.
- Kubinyi András: A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből. Kubinyi András (szerk.) Pápa. <https://mek.oszk.hu/02100/02182/html/01.htm> (letöltés ideje: 2023. 10. 15.)
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: A Dunántúli református egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760. A pápai református gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 10. Pápa.

- Leba Eszter 2023: Eszterházy Pál fellépése a pápai protestánsok ellen 1660-ban. *Egyháztörténeti Szemle* 23. évf. 4. sz. 96–113.
<https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2022.4.5>
- Martí Tibor 2013: Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez. Doktori (PhD) értekezés.
- Pálffy Géza 1995: Katonai igazságszolgáltatás a Királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. Győr.
- Petrik Iván 2010 (szerk.): *Memoriae commendamus*, Emlékezetül adjuk. Válogatás Pápa város történetének forrásaiból – A Pápai Levéltár kiadványai 1. Veszprém Megyei Levéltár, Pápa.
- Pongrácz Gáspár 1998: Pápa város leírása. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Hermann István. *Fons* 5. évf., 3. sz. 291–307.
- Szakály Ferenc 1994: Pápa a török korban. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Kubinyi András (szerk.) Pápa, 125–201.
- Szentpétery Imre 1940: *Oklevéltani naptár. Táblázatok a chronológiához*. Bp.
- Tóth Endre 1941: *A pápai református egyház története*. Pápa.
- Tusor Péter 2008: *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*. Digitális kiadású egyetemi tankönyv. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet.
- Zvara Edina 2010: Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében. *Magyar Könyvszemle* 126. évf. 10. sz. 386–397.
- Zsilinszky Mihály 1893: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. III. kötet. Bp.